

Euskal Herriaren historia lantzen. Oinarriak eta gogoetak

Iñaki Lopez de Luzuriaga
Historia-idazlea, itzultzailea, wikilaria

1. Sarrera

Badira ia bi urte, Xabier Irujo Reno Nevadako Unibertsitateko historia irakasle eta doktorearen ekimenez, egitasmo luze bat jarri genuen abian Unai Belaustegi UPV/EHUko irakasle eta doktoreak eta hirurok: Euskal Herriaren historia bat euskaraz idaztea. Egitasmoa anbiziotsua zen, hainbat gai eta garai biltzen dituelako eta, beraz, gure herriaren ezagutza historiko zorrotza eta zabala eskatzen duelako, euskaldunen bilakaera historikorako faktore garrantzitsu guztien berri emango duen ikuspegi egia eta orekatu bat aurkeztuko badugu. Egitasmoak dibulgazioa du helburu.

Ez da hutsetik abiatzen, lehenago eginak baitira Euskal Herriari buruzko historia-lanak, batzuk oso emankorrak. Aldiz, oso gutxi egin da jatorriz euskaraz, eta ez da erronka txikia; izan ere, orain arte erdaratik eman da ikuspegia gehienez euskaldunetz eta, oro har, euskal herritarrez, bertakoek egin izan dutenean ere.

Horretan, badira nahitaez aipatu beharreko ezinbesteko lan handi batzuk, hala nola Bernardo Estornes Lasak ondu *Historia del País Vasco* (1933) eta berberak abiatu *Auñamendi Hiztegi Entziklopedikoa*; Jean-Louis Davanten *Histoire du peuple Basque* (1970); Julio Caro Barojaren *Los vascos* (1972); *Síntesis de la historia del País Vasco*, Martin Ugalderena (1974)¹; Roger Collinsen *The Basques*, ingelesez (1984); *Historia de Euskal Herria. Historia general de los vascos* (Lur argitaletxearekin, sei liburukitan eta Joseba Agirreazkuenagak koordinatua)²; Manex Goihenetxeren *Histoire générale du Pays Basque*, bost liburukitan emana (1998-2005).

Aipatu beharrekoa ere Txalaparta argitaletxeak plazaratu *Historia de Euskal Herria* (1996) hiru liburukitan eta hiru autore desberdinen eskutik: Jose Luis Orella, Iñaki Egaña eta Jose M. Lorenzo Espinosa. Azken hamarkada eta urteetan Euskal Herriaren demonimoetan, etnonimoetan eta koronimoan erdaraz izan diren garapen eta distortsio kontzeptualen adierazgarri, Manuel Monteroren *Historia del País Vasco* historia-idazlanak (Txertoa argitaletxea, 2008) errealitate administratiboari lotzen zaion ikuspegi batez lantzen du aztergaia.

Euskal Herriari buruzko historia idazteko, erdarazko idazlanak hartu izan dira erreferentzia nagusizat, eta historia-lan horien azken hartzailea irakurle erdaldunak izan dira; beraz, erdaldunen eremu geografiko eta kultural askoz zabalago bati eta errealitatea ulertzeko modu horri erantzun diote, askotan nagusiki euskaldunek irakurri izan badituzte ere. Aldiz, euskaraz jatorriz sorturiko lanetan, eskertzekoa da Euskal Herriari buruzko historiaz Gaiak argitaletxeak ondu lehendabiziko euskarazko ahalegin duina, talde-lana, dibulgaziora zuzendua eta gure historia-liburuaren aurrekari hurbilena, hiru liburukitan emana: *Euskal Herriko historia* (2004).

Ez da izan txikia euskaldunek izan duten euskarazko erreferentzia historiografikoen gabezia, kontuan hartuz euskarazko garapen akademikorik ez dela izan 70eko urteak arte eta, historikoki euskaldunen

¹ Ugalde, 1974.

² Agirreazkuenaga, 2004.

artean ahozko kultura izan dela nagusi. 70eko hamarkadatik, gauzak aldatzen joan ziren, UEUk berak sustaturik, baina historia-lanen produkzioa motza dirudi artean ere aztergaiari dagokionez (euskal hizkuntza eta kulturara oso lerratua, beste arlo batzuk bazterrago geratuz) eta, akademiak kanpora, herren ere bai, metodoari erreparatuz gero.

Gure garaiotako ezaugarria, historia-lanetan ere, Internet bidezko eskuragarritasuna da, hala idazlan osoena nola datu zehatzena. Datu zehatzen eta, are, iturrien bilaketan, Wikipedia iturburu oparo bilakatu da. Bigarren faktore berezi bat dokumentu eta datuak eskueran jartzeko modua da, digitalki eta oso era dinamikoan, etengabe idatzitakoa berrikusteko modua emanez eta, gure kasuan, hodeian lankidetzan arituz, Web 2.0 paradigmaren arabera. Informazioa hautatzeko orduan, bilaketa denbora eta erosotasuna faktore erabakigarri bihurtu dira. Horretan, badute zerikusia hizkuntza algoritmoa eta bilatzailearen muga teknikoak ere (bilatzaileek, oro har, Google ere tartean, euskaraz lexemak identifikatzeko duten ezintasuna). Datu eskuragarritasunean eta Driveko dokumentuen lankidetzan, erosotasuna, lastertasuna eta dinamikotasuna nabarmendu behar dira.

Aldez aurreko ohar horiek eginik, behean adierazten diren puntuen bitartez, irudikatzen saiatuko naiz gure historia orokorra euskaraz lantzeko aurkitu ditudan zenbait gako, gai eta puntu problematiko, izaeraz kontzeptualak zein teknikoak. Nik aztertutako garai historikoek, Erdi Aroak eta Aro Modernoak, zailtasun bereziak dituzte, Aro Garaikideak ez dituenak, denboran urrunagoak diren neurrian, dokumentazioz ere urriagoak. Aletu ditzadan, bada, aipatutako kezka horiek.

2. Lehengoa eta egungoa euskal historiaren dibulgazioan

Historiaz idazten duen edonork egiten duen gogoeta da: garai bateko errealitateak ez dira egungoak. Hori are agerikoagoa da dibulgazioaz ari garelarik; izan ere, irakurlea ez da aditu tekniko eta erraztu egin nahi zaio errealitate haiek ulertzea. Apustu bihurria da garaian garaiko irudi argigarri bat irakurleari helaraztea eta, horretarako, errealitate horri zintzo lotzen zaizkion hitzak eta izenak baliatzea.

2.1 Egungo kontzeptuak iraganean

Ez da euskarazko historiografiaren gai eskusiboa. Egun, kontzeptu batzuk erabiltzen ditugu, baina gai hartan beste hitz batzuen bitartez adierazten ziren edo ez ziren esplizituki aipatzen. Termino batzuk ez ziren existitzen, baina horrek esan nahi ote du kontzeptu hori ez zegoenik? Horren hainbat adibide aurkitu ditut alde horretatik.

Generoaren gaia oso nabarmena da. Aspaldiko garaietan, ez ziren existitzen egungo kontzeptu batzuk: transgeneroa, homosexualitatea, gizarte patriarkala. Emakumeaz hitz egin eta idazten zen, baina sexualitateaz zeharka bakarrik, gogo murriztaile eta errepresibo batez. Hor dugu Katalina Erausoren kasua. Transgenero kasua? Katalina ala Antonio behar du? EN Wikipedian gizonezko tratamendua ematen zaio, artikuluari izena aldatu ez bazaio ere, eta eztabaida hor dago³, oraingoz Euskal Herrira heldu ez dena.

Herri subiranotasuna edo burujabetza da beste kontzeptu horietako bat, egungo politikan esplizituki eztabaidatua, baina historiografian beste garai baterako nekez baliatzen dena. Nafarroako Erresumaren konkistan (1512-1529), zenbateraino agertu behar da nafar errege-erreginen aldekoak

³ Zenbaiten artean, “Catalina de Erauso” in *EN Wikipedia*. Hemendik eskuratua (2022-08-15): https://en.wikipedia.org/wiki/Catalina_de_Erauso

subiranotasunaren alde borrokatzen zirela? Burujabetzaren auzia esplizituago agertzen da Nafarroako Kantzilertza desegiteko aginduan (1620): Peir Lostauren aldarrikapena⁴.

Subiranotasunak uztartuta darama XVIII eta batez ere XIX. mendean aldatzen joan zen beste kontzeptu bat: nazioa. Sarri agertzen da Erdi Aroko eta Aro Modernoko lehen mailako iturrietan, esplizituki ez bada, inplizituki, euskaldunen identitate kolektiboa adierazteko (erdaretan, *navarri*, *Biscaynes*, *cantabro* eta antzekoak, zeinek bere ñabardura semantikoarekin), baita modu naturalean egin ere, egungo karga politikorik gabe, hala nola Parisen unibertsitatean Frantses Xabierren nazioa definitzeko: *cantaber*. Juan de Marianak berak (*Historia general de España*, 1601) baliatzen du, hala nola "*cosa propia de la nación vizcaina*"⁵, baita Brujasko gaztelar eta euskal (bizkaitar) nazioetako kontsulatuaren arteko borroketarako bake ahaleginen berri ematen zenean ere 1452an⁶.

Haatik, aurreko errealitateak adierazteko, egungo historiografiak saihestu egiten du termino hori. Europa osoan, XIX. mendeko aztoramendu politikoan nazioa eta estatua baliokidetu ziren, eta politikotzat jo ziren harrezkero hezkuntzari eta ofizialtasunari loturik estatu batean gorpuzten ez ziren nazio aldarrikapenak⁷. Historikoki nazioa, ordea, pertsonaren komunitate nazionala edo naturala da (*natio*, latinezko *natusetik*, "jaioa"), egitura politikoa edozein dela ere.

Orainaldia eta iragana gurutzatzen dituzten beste termino dinamiko eta eztabaidagarrien artean sartu beharrekoak dirudite beste hauexek ere: Bortuak, konstituzioa (foruak), Espainia, piriniar zuzenbidea, burgesia, andalustar (vs musulman), pribilegioak, Antzinako Erregimena.

2.2 Geografia errealitateen adierazpena

Erdi Aro eta Aro Modernoko geografia kategoriek bilakaera bat izan dute; beste batzuek aldaketa semantikoak izan dituzte edo galdu egin dira. Dударik gabe, egungo kategoria geografikoak erosoak dira garai bateko lekuak mapan kokatzeko, irakurleek ez baitute ezagutuko dibulgazio testuinguru batean nolakoa zen garai bateko geografia politikoa. Maiz ikusi dugu Europako historiografia akademikoa egungo kategoria politiko-administratiboak iraganera proiektatzen, baita dibulgazioko historia-lan komertzialetan ere.

2.2.1 Errealitate historikoak eta dibulgazioa

Roger Collins historialariaren *The Arab conquest of Spain 710-797* idazlanean (Blackwell, 1989, 1994 berrarg.), erabaki editoriala dirudi idazlanaren izenburuan egungo errealitate politiko-administratiboko izen bat erabiltzea (*Spain*), garai hartako Iberiar Penintsula kategoria geografikoa erabili beharrean. Gainera, bitan da okerra izenburua, egungo Portugalgo lurraldea ere aztertzen baita, aztergaiaren hedadurari erreparatuz gero.

Ez da auzitan jartzen Collinsen zorrotasun ezaguna, baina nolabait ere, idazlanak beste irizpide bat jarraitu du. Ez doa oharkabean egungo kategoriak iraganera proiektatzeak ulermenaz gain alde pedagogiko eta ideologiko bat ere baduela irakurlearekiko, egungo errealitate politiko-administratiboak iraganetik datorren segida batean kokatzen dituen neurrian.

Egungo euskal lurralde historikoak Goi Erdi Aroko baskoien eremuan sortu kategoriak dira, Baskonian. Denboraren joanean, lurraldeok eremu geografiko eta ezaugarri juridiko-politiko

⁴ Madariaga, 2020-10-16.

⁵ Mariana, 1601 (1855): 339.

⁶ Collins, 1990: 242-243.

⁷ Hobsbawm, 2014: 95-96.

aldakorrak izan dituzte. 1199-1200. urteetako okupazioaren aurreko Iputza (edo Ipuzkoa) nafar tenentzia txikiagoa, izena bera edo antzekoa edukiagatik, ez da egungo Gipuzkoa⁸.

2.2.2 Nominalismoaren bihurtzeak eta tranpak

Baskoi izendapenak errealitate desberdinak adierazi ditu denboraren joanean, baita Baskoniak ere. Historia-lan honek epe luzea aztertzen du eta aldaketa historikoek hizkuntza-aldaketei eragin diete. Baskonia eremu etniko-kultural zabala izateaz gain, entitate politikoa izan zen VII. mendetik aurrera, aldakorra eta, hedadura geografikoz Bortuez (Pirinioez) iparraldekoa gehienez.

Gero eta higuatua, Baskonia bateratua eta subiranoa izan zen 1063. urteko La Castelleko Gudu arte, Akitaniako Dukerriaren mende geratu zenean. Ingalaterrako erregea (Akitaniako dukea) Gaskoiniako bere subjektuei latinez zuzendu zitzaizen XIII-XV. mendeetako agiri batean, anbiguotasun kalkulatu batez beharbada: latinez, *Wasconia* izena anbigualentea da, eta Baskonia ere eman dezake aditzera.

Bihurria da, halaber, Akitaniaren ingelestasunari buruzko auzia. Akitaniak errealitate politiko autonomo bat eratu zuen Ehun Urteko Gerrara arte, Goi Erdi Arotik zetorren tradizio politikoan, eta Frantziarekin zein Ingalaterrarekin dialektika tirabiratsuan. Akitaniako dukeak Ingalaterrako errege izatera pasa ziren Leonor erregearen ondoren: Richard Lionheart (Rikardo Lehoibhotza) deitu izan dena Ingalaterrako errege izan zen, eta hala izendatu da historiografian, oro har.

Bada, hizkuntzaren ekonomiak (eta, beharbada, interes ideologikoak) Ingalaterrako Errege errege ingeles bihurtu du maiz historiografian, eta hark zuzentzen zituen armadak eta ekintzak, ingelesak. Garaiko guztiz bestelako errealitate bat aditzera emanek. Erdi Aro gehieneko Akitania eta Gaskoinia Frantziak eta Ingalaterraz bestelako errealitate politikoak eta kulturalak ziren, batzuetan burujabeak ere, Beltourrek ongi adierazi duen bezala⁹.

2.3 Historiako leku izenen euskarazko izendapena

1980az geroztik, Euskal Herriko euskarazko izenak arautzeko lan handia egin da akademiaren zein Euskaltzaindiaren bitartez. Euskaldunen historia bati Euskal Herriko leku izenak interesatzen zaizkio gehien, baina baita egungo muga geografikoen aldameneko eskualde eta lurraldeetako izenak, exonimo hurbilak, historikoki euskal tradizio batean kokatuak¹⁰. Horiek guztiak pixkanaka eguneratzen joan dira Euskaltzaindiko arauetan.

Francoren diktaduraren amaierako eta osteko pizkunde euskaltzale eta euskal abertzalean, herritarrek aspaldi erabili gabeko euskarazko izenak berreskuratu zituzten herri izenetan, hala nola Arrasate ohiko Mondragoeren ordez, Soraluze ohiko Plaentxi/Plaentziaren ordez, Agurain ohiko Salvatierra edo haren aldaera baten ordez (Salbaterra toponimia txikian), Biasteri ohiko Laguardiaren ordez (egun, berriz, Guardia, Euskaltzaindiak hala araurik), Lizarra Estellaren ordez. Kontraesan historiografiko batzuen sorburua da euskaraz.

Konparazio baterako, XVII. mendean, Urretxu ala Villafranca ala Villafranca de Urrechu erabiliko dugu? *Ipeñarrietarrak, austriarren zerbitzupeko leinua* idazlanean, itzultzaileak “Villarealگو Udala” euskaratu du gaztelaniazko “la villa (le envió)”¹¹. Bertan, Villareal izena garaikidea izango litzateke, baina ez “Udala”, egungo euskara batuko erabilera bat dena.

⁸ Lema, 2013ko urria; Zenbaiten artean, 2020.

⁹ Beltour, 2020.

¹⁰ 149. *Araua* (2007-06-19), Euskaltzaindia. Hemendik eskuratua (2022-08-15): <https://www.euskaltzaindia.eus/hizkuntza-baliabideak/baliabide-orokorrak/arauak>

¹¹ Arcelus Garcia, 2017: 37.

2.4 Iraganeko eta tokiko errealitateen izendapena eta forma estandarrak

Garai bateko errealitate geografiko eta instituzionalek beren izendapena izan zuten euskaldunen ahoetan. Izendapen horiek existitu ziren eta askotan aldameneko erdaretako moldaketak ziren. Horien berri urria geratu zaigu, eta batzuetan galdu egin dira. Trukean, euskara batuaz emandako izendapen batzuk sortu ditugu zenbaitetan.

Haatik, ikerketa historikoa eta haren dibulgazioa ugaldu ahala terminologia historikoa birdeskubritzen joan gara eta, ondorioz, kontraesanak sor daitezke forma berriekin. “Erregeorde” forma, gurean Nafarroan hain garrantzitsua historikoki, *bisorrai* erabiltzen zuten euskaldunek. Bestalde, euskal tradizioan, santuen izenak (eta, beraz, toki hagianimoak) sortzeko, euskarak *done* moldera jo du Euskal Herri erdialdean eta ekialdean, *san* erromantzerara gehiago mendebaldean. Haatik, bigarren hori nagusitu da egungo erabileran.

Patxi Salaberri eta Andres Iñigok luze eta zabal landuak dituzte hagianimo eta hagiotoponimo historikoak¹². Euskaltzaindiak santu izenen gaineko tradizio desberdinak aztertu ditu 125. Arauan, eta horien gaineko erabakiak eman. Euskaltzaindiaren webgune bikaineko EODA datu-basean kontsulta daitezke, halaber, toponimo ugariren forma historikoak. 66. Arauak santu izenak definitzen ditu (ez da arautzen, hala ere, *san* edo *done* edo besterik behar duen), baina zerrendetako izenek ez diote bereziki tokian tokiko izenen errealitatei erreparatu: ñabardurak ñabardura, santuen izendapen orokorrak dira.

Erdal izendapenek euskal forma baztertzeko joera dute. Egungo euskarazko hagiotoponimian, Odietako baseliza nahiko ezagun batean, erdal Urbano izendapena zabaltzen ari da euskaraz ere. Haatik, ez da hori tokiko euskal tradizioko hagiotoponimioa, Santurbe baizik, formaz *Urbanotik* aski urruna. Nola jokatu? Euskal forma historikoa erabiltzea dirudi jokabide zuzenena. Parentesiak ere erabil ditzakegu ordezko formak adierazteko.

Erdal izendapenek euskal forma eta esanahia ordezkatu dute batzuetan. Kasu ezagun batean, Aizkorri eta Aratz mendien arteko mendate eta haitzuloan, *San Adrian* forma gailendu da erdaraz, zegamarrek euskaraz Sandrati deitu izan dutena (baselizaren eraginez), *Sancta Trinitate* latinezko izenaren euskal izendapena¹³. Kasu honetan, gure historia-lanean, Lizarrate toponimo errotuaren aldeko hautua egin da.

Bestalde, San Martin santua euskaldunen geografia osoan agertzen da baselizetan eta elizetan, askotan Donamartiri eta Jondoni Martine izenaz. Euskaltzaindiak “Martin” santu-izen orokorra arautu du. Ez du definitzen forma osoa 66. Arauan¹⁴, baina bai 125.ean, “San Martin” agertzen da lehenetsita (baina Jondoni baztertu gabe)¹⁵.

Beste kasu batean, IX. mendean, Nunilorekin batera Oskan martirioa jasandako Alodia santu baskoiak, Erdi Aro gehienez euskaldunentzat sinbolismoz beteak eta gurtuak, Santa edo Dona Alodia beharko luke egungo grafia arautuaz (Euskaltzaindia). Dona Loria agertzen da inoiz toponimia txiki historikoan, orduko hizkuntzaren isla dena. Ez da kontraesan handi bat, nolana ere, ez baitago Dona Alodiatik urrun: lexikoki berdina dira.

¹² Salaberri, 1999-04-22: 1169-1175; Iñigo eta Salaberri, 1994: 1415-1422.

¹³ Villasante, 1991.

¹⁴ 66. Araua, Euskaltzaindia. Hemendik eskuratua (2022-08-16): https://www.euskaltzaindia.eus/dok/arauak/Araua_0066.pdf

¹⁵ 125. Araua, Euskaltzaindia. Hemendik eskuratua (2022-10-21): https://www.euskaltzaindia.eus/dok/arauak/Araua_0125.pdf

2.5 Euskal eta erdal pertsona izen historikoen adierazpena

Duela gutxi arte, landu gabeko arloa izan da, gehienez auzo hizkuntzetatik edanez, Bidasoaz eta Bortuez bi aldeetako erdal tradizioetik. Azken urteetan, EIMAk¹⁶ eta Euskaltzaindiak eman izan dituzte historiako pertsona izenen zerrendak eta irizpideak. Dena den, EIMArek izen zerrendak eta Euskaltzaindiaren irizpideak ez datoz beti bat; ondorioz, ekibokoak sortzen dira, hala nola Rodrigo Ximenitz Arradakoa, Errodrigo Semenoitz Arradakoa (etimologikoagoaz) ere emana Euskarazko Wikipedian. Gainera, estiloko auziak daude onomastika historikoa gure historia-liburuan adierazteko moduz.

2.5.1 Euskarazko izenen kasuistika

Zailtasunak antzematen dira dinamikoa izan den errealitate gero eta erdaldunagoko idatzizko tradizioan koherentziari eustea, etapa desberdinak pasa direlako. Kontraesanak sor daitezke hizkuntzaren barne koherentziaren (Euskaltzaindiak, oro har, hobetsia) eta garaian garaiko pragmatikaren artean.

824. urtean guduan kausitzen dugun Azenari kondea, etimologiaz euskarazko *azeri* animalia-izenetik hain hurbila, eta gerora Aznar abizen ezaguna bilakaturik¹⁷, erdararen bitartez. Ia 1100 arte, pertsona-izen forma ohikoena “Aze(n)ari” zen¹⁸; geroago, ordea, “Aznar” agertzen da gehiago lehen mailako iturrietan. Euskaltzaindiak “Aznar” bat arautu du 192. Arauan (“Iruñeko eta Nafarroako Erresumako errege-erreginen izenak”).

Une jakin batean, XV. mendean abizenek erdal forma hartzen dute egungo euskarazko Onomastikako estilo-liburuko hirugarren atalaren arabera¹⁹, baina hor ere kasuistika desberdinak daude. Kasuistiken matxan koka dezakegu agiri batean gaztelaniaz “Garçia de Arze” izendatu zuten hori, Gipuzkoako kapitain nagusi XVI. mende amaieran. Izen-abizenen itxurari erreparatuz, nafarra zen, garai hartan guztiz euskalduna zen ingurune batekoa, beharbada?

Haatik, jardunean Gipuzkoan zebilen kapitain hori erdaldun elebakarra bide zen²⁰. Nobleziako familia batekoa ote zen, galdurik jada Euskal Herriko sustraiak eta bizilekua (mendozatarren leinuak bezala, konparazio baterako)? Alegia, endoantroponimoa da, ala exoantroponimoa²¹? Bestalde, gaztelaniazko Arce (egungo grafiaz), Nafarroa Garaiko herri bat eta harana dena, Artzi da euskaraz (Artzibar harana izendatzeko)²².

Beraz, euskarazko izen-abizenak euskaraz emateko jarraibideen arabera, Gartzia Artzikoa (sorlekuari lotua, XVI. mende bukaera arte proposatu izan den bezala²³), Gartzia Artzi ala, are, Gartzia Artze jarriko dugu? EIMAk 1400. urte arte proposatu du automatikoki *-ko(a)* atzizki lokatiboa idaztea erdal “de” preposizioa euskaraz emateko²⁴. Geroko formetan, beraz, ez litzateke atzizki hori erabili beharko. Frantsesezko “François Xavier”, gaztelaniaz “Francisco Javier”, Frantzisko Xabier esango dugu, estandarizaturik, ala Frantses Xabier erabiliko dugu, garai hartan euskaraz deitzen zitzaion bezala? Ala

¹⁶ *Eskola-liburuetako onomastikaren, gertaera historikoen eta artelanen izenak. Zerrendak*, 2005.

¹⁷ Mitxelena, 1997: 63-64.

¹⁸ Euskaltzaindiaren webguneko EODAn zehaztasunez zerrendatu eta dokumentatua (“Aznar” sarrera, www.euskaltzaindia.eus) .

¹⁹ Mujika; Goenaga eta Alberdi, 2005: 52-60.

²⁰ Azpiazu, 2011: 131-142.

²¹ *Eskola-liburuetako onomastikaren, gertaera historikoen eta artelanen izenak. Zerrendak*, 2005: 53: “Euskal herritar ez direnen euskal deiturak ez dira egokituko”.

²² Iñigo, 1998: 565-566.

²³ Iciar, Irati eta Agirre, Jaione, 2008:379-397.

²⁴ *Eskola-liburuetako onomastikaren, gertaera historikoen eta artelanen izenak. Zerrendak*, 2005: 55.

Frantses Xabierkoa? Zentzu hertsian eta pragmatikoki, atzizki lokatiboa legokiokeela dirudi, abizenez Jatsu baitzen euskaraz, sortzez Xabierkoa.

2.5.2 *Erdal izenen estiloa*

2.5.2.1 *Kanpoko izenak euskaratzearen auzi zaharra*

Euskaltzaindiak (eta EIMAk) erdal izen ugari zerrendatu ditu, baina Nevadako Unibertsitateak bestelako eskuliburu bat du, izenak euskaratzen ez dituenak. Demagun, ingelesez Richard Lionheart izendatzen den XII. mendeko erregea, Ingalaterrako historiografiari oso lotua. Historikoki, lotura estuak izan zituen Akitaniarekin, baina Oxforden jaio zen. Izena britainiar historiografiaren arabera adierazi, ala euskaratu? Euskaltzaindiko 186. Arauak Rikardo Lehoibihotza euskal ordaina ematen du. Zein zuen berezko hizkuntza Rikardok/Richardek? Nazio-estatuen historiografien arabera izendatuko ditugu pertsonaia historikoak? Inkoherentzian erortzeko arriskuak ez dira txikiak, sorburuan kasuistikak ugariak direlako.

2.5.2.2 *Mugako kasuak eta gaskoia*

Gaskoiari (biarnesari bereziki) aitortzen zaio euskararen adstratu izatea eta euskara substratutzat izatea, alegia, euskal komunitatearekin harremanetan bizi izatea eta, gainera, euskaraz mintzatzen ziren komunitateetatik sortu izana. Fonetikaz, antzekoagoa izan zaigu gaskoia (okzitaniera) frantsesa baino, eta hala hitzak nola izenak sortzeko iturburu emankorra. Euskarak, bada, Erdi Aroan ugari edan du hizkuntza hartatik askotariko onomastika osatzeko orduan, bereziki erdialdeko eta ekialdeko lurraldeetan. Okzitaniera, halaber, hizkuntza bizia izan da Euskal Herri geografikoan eta euskaldunen artean.

Labrit leinuaren kasua adierazgarria da Euskal Herriaren historian eta onomastikan, jatorriz Labrit eskualdekoa (Gaskoinian), eta nafar errege-erreginak (1494-1572). Zenbait izen ospetsu utzi dituzte Iruñeko leku izenetan, bereziki Labrit pilotalekua. 1494koak ditugu ere Katalina eta Joanes erregina-erregeen koroatze ospakizunetako Iruñeko bertso ezagunak²⁵:

Labrit eta errege
aita seme dirade;
Kondestable jauna
Ar bizate anaie

Ez dirudi oso egokia Joana III.a nafar erregina izendatzeko EIMAk (2005)²⁶ “Joana III.a Albretekoa” ematea euskarazko izendapena baduen eta gure historian, lehen eskutik, rol garrantzitsua bete duen leinu hori izendatzeko orduan.

2.5.2.3 *Goitzenen auzia*

Antroponomastika historikoko goitzenak adierazteko moduan, zalantza batzuk sortzen dira. Ez dakigu seguru Antso II.a Gartzzeitzek Antso *Abarka* errege nafarrak izen-goitzen historiko hori erabili ote zuen, baina beste askotan gutxienez gerora jarritako izendapenak dira, esate baterako, VIII. mendeko Karlos karolingiar buruzagi eta leinuaren sortzaileak estu itsatsia izan du historiografian *Martel* izendapen harroa, hil ondoko kroniketan ezarritako goitizena.

Batzuetan, XIX. mendeko historiografia nazionalista eta erromantikoak ezarritako goitzenak heldu zaizkigu historia-liburuetan gaurdaino, hala nola Karlos II.a Nafarroako erregearentzat Karlos *Gaiztoa* izendapen subjektiboa baliatzea, edo Eduardo Woodstocekoa (1330-1376), historiografian oro har *Printze Beltza* deitua. Nafar erregeak zenbakitzeko orduan, kontraesan batzuk gertatu dira X eta XI.

²⁵ Peillen, 1981: 837-844.

²⁶ *Eskola-liburuetako onomastikaren, gertaera historikoen eta artelanen izenak. Zerrendak*, 2005.

mendeetan. Euskarazko Wikipedian, eztabaidak sortu dira zenbakitze horien eta izendapen batzuen inguruan²⁷.

Zehaztasun historikoaren auziaz gain, historia-idazleak badu kinka bat pertsonaia horiek identifikatzeko orduan goitizenek irakurle ez adituari eskain diezaioketen erosotasunaren gainean, izenen irakurketan ez galtzea errazten duten neurrian. Ez doa oharkabean arriskua dela karakterizazio horrek irakurlearen begia baldintzatzea, ez baita berdina izenari itsatsia *Gaiztoa* eta *Zintzoa* goitizena eramatea.

3. Hizkuntza-errealitate idatziak zintzo adieraztearen kinka

3.1 Itzuli / ez itzuli

Euskal literatura osoan gertatzen den zerbait da, zerbait eztabaidatua, hala nola eleberriaren testuinguruan. Nola eman errealitatearen irudi al bait zintzoena, euskaraz? Historiografian, testu zati bat euskaratzean, zenbateraino kentzen diogu informazio baliagarri bat irakurleari?

Bestalde, testu historikoez ari garenean, historialari euskaldunari noranzko biko bidaia egitea dagokiola dirudi, honela: Erdi Aroan eta Aro Modernoan euskaraz jazotzen ziren errealitate ez-administratibo gehienak, baita administratibo asko ere (auziak, askotariko biltzarrak/batzarrak), baina gehienetan erdaraz heldu zaizkigu horien berri lehen mailako dokumentazioan. Bada, testu-pasarte horiek aipatu behar direnean, bere horretan, erdaretan, emango ditugu, ala euskaratu, ala erdarazkoa eta euskaraz itzulita, eleanitza dugun gizarte honetan?

3.2 Garaian garaiko ortografiak (euskara eta erdarak)

Lehen mailako iturrietako hala euskarazko nola erdarazko testuak garaiko ortografian ematen dira. Gaztelaniaz, azentu grafikoak XIX. mendean hasi ziren sistematizatzen.

Historia-azterlan eta -ikerlanetan, joera da idazlan historikoen izenburuak egungo ortografiaz ematea, baina nola adieraziko ditugu testu-pasarteak? Jatorriz idatzi bezala? Bestalde, batzuetan, egungo ortografia duten argitaraldiak existitzen dira, hala nola Booktegiko Axularren *Gero*, jatorriz 1643koa, Patxi Salaberrik apailatua²⁸.

4. Historiako dibulgazio lanaren zirrikituak eta ertzak

4.1 Ikuspegi estrukturala vs ikuspegi narratiboa (eskuliburua ala diskurtsoan oinarritutako azalpen sintetikoa?)

Dibulgazio-lanek badute gogo bat irakurle ez adituarengana heltzeko, deskribatzen duten errealitate historikoarekin al bait zintzoen, betiere. Ezinbestean, historialariak hautu bat egin behar du historiako datu guztien artetik, baina aldi berean gure zeregina izan da arlo al bait gehienak ukitzea. Azterlanak hari narratiboa eskatzen du, baina horretan ere eskola eta joera historiografiko desberdinak daude, datuen artikulazioa hobesten duena eta alde diskurtsiboa nabarmentzen duena.

Faktore horien pisu handiagoen edo txikiagoen arabera, oreka desberdinak sortzen dira, eta horretan ere historia-lana alde batera edo bestera lerratzen da. Ikuspegi estrukturalera lerratu da nire kasuan eta, beraz, datuen dentsitate handiagoa du, zatikatuagoa iruditzearen arriskuaz. Gehiago bideratzen da eskuliburu izatera, atalka edo kontsultarako irakur daitekeena, eta ez hainbeste narrazio baten gisa irakur daitekeen testua.

²⁷ “Wikipedia:Txokoa/Errege-erreginen izenak” in *Euskarazko Wikipedia* (2021-01-03). Hemendik eskuratua (2022-08-15): <https://eu.wikipedia.org/wiki/Topic:Vx1h4uflbvdkvq8>

²⁸ “Axular” (Salaberri), 1643 (2017)

4.2 Euskaldunei buruzko askotariko alderdiak eta arloak: genero ikuspegia eta gutxiengoak

Historiografia akademikoak joera izan du estatu bakoitzaren existentzia justifikatzen zituzten gertaerak eta dokumentuak nabarmentzeko. Alde horretatik, garrantzi berezia hartu dute erregeek, haiei lotutako eliteen tituluek, monarkiako kategoria administratiboek eta estatuak sendotu dituzten gerrek. Idazlan honen asmoa ez da historia militarra egitea, eta bai, gehiago, euskal herriaren esperientzia historikora hurbiltzea, haren bizipenen bitartez.

Bada, gizatalderik bazter ez uzteko eta gizarte horien irudi albait zintzoena emateko ahaleginean, genero ikuspegiak eta gutxiengoek toki bat bete dute historia lan honetako Aro Modernoan eta Erdi Aroan. Generoa eta gutxiengoak gutxi landu dira duela hamarkada batzuk arte, baita Euskal Herrian ere. Gai horien tratamenduan gabeziak eta hutsuneak sumatzen dira artean ere bigarren mailako iturrietan.

Generoari buruzko alderdien artean, hauexei heldu zaie:

Erreginei eta nobleziako emakumeei arreta jarri zaie. Orain arteko historiografian, gutxitua geratu da haien rola gizonen aldean, eta lehen mailako iturriek motz eta partzialki eman ohi dute haien berri. Protagonista batzuk: Katalina I.a Foixkoa, Maria II.a Diaz Harokoa, Arabako emakume nobleak eta haien rola elizen sorreran. Kontrako gizarte-klaseetan, herri xeheko emakumeen eginkizun eta lanbideak ikusarazi dira, hala nola emakumezko zirgariak, mandazainak, arrain-ontzaileak, ostalariak, armadoreak, gerlariak.

Gizarte patriarkalaren eta matriarkalaren arteko dialektika historiografikoa. Euskaldunek gizarte matriarkala ote zuten, tradizioz adierazi izan den bezala? Ikerketa bizirik da artean ere, eta askotariko jarrerak daude. Anne-Marie Lagardek berriki argitaratu du idazlana euskaldunen matriarkatuaren tesiaren alde, matrilinealtasunaren alde bederen²⁹. Amaia Nausia Pimoulie, berriz, irudi ilunago batera lerratzen da emakumeek Errenazimentuko Nafarroan bizi zuten atakaz³⁰.

Maiorazkoaren eta oinordetzaren gaia XVI. mendetik aurrera: gizonezkoak eta emakumezkoak parekatsu izaten ote ziren premua/prima? Piriniar zuzenbidean, beste zuzenbideez bestelako jokabide bat ote zegoen oinordetzan? Nolakoak ziren lurraldeen arteko aldeak? Euskaldunek ez bide dugu izan oinordetzan gizona hobesteko joerarik Erdi Aroan, Errenazimentuan diskurtso patriarkala arau zurrunagoak ezartzen joan zen arte.

5. Euskaldunak eta ahozko kulturak

Euskaldunek ahozko kultura izan dute adierazpide nagusi eta haren bitartez gertatu da euskal herriaren tradizioen eta balioen transmisioa. Ondorioz, zati handi bat galdu edo modulatu da denboraren joanean.

Heldu diren garai bateko ahozko kultura adierazpenak urriak dira (berriz ere), eta heldu diren euskarazko idatzizko testigantza askok ahozko kulturak islatzen dute, Bernart Etxepareren poesiak, besteak beste (1545). Ahozko kulturetako (ahozko) ezagutza-iturriei buruzko eztabaida bete-betean sartu da Wikimedian, hala nola berbereen kasurako.

5.1 Euskarazko idatzizko iturri historikoak

Errealitate euskaldunaren eta euskarazko ohiko bizitzaren berri, erdarazko testuetan tartekatuta eta zeharka eta testu didaktiko-erlijiosoetan gorde da gehienez. Beste ahozko hizkuntza batzuen aldean, ez da gutxi, baina datuen faltak areagotu egiten du interpretazioaren premia eta garaian garaiko erdarazko testu ugariagoen erabilera.

²⁹ Lagarde, 2022.

³⁰ Nausia, 2022: 449-462.

5.2 Bigarren mailako iturriak erdaraz

Historiografia, nabarmenki azken bi mendeetan hezkuntzan irakatsi dena, erdaretan idatzi da azken hamarkadak arte, baita euskaldunei buruzko ikerlanak ere, alderdi jakin batzuei buruzkoak zein oro har euskaldunei buruzkoak. Ondorioz, aztergaikoa baino irakurle multzo askoz zabalago bati (frantsesak, espainiarrak) zuzendu izan zaizkie ikerlan horiek. Esan daiteke neurri batean, bederen, *ad extra* idatzi direla.

5.3 Auzi epistemologikoak

XIX. mende erdialde arte (historiografia akademikoaren agerpena), lehen edo bigarren mailako erdarazko zein euskarazko historia-kontakizunak eta -kronikak ez dira immanenteak edo beregainak, ez dute helburu errealtateari zintzo eta objektibotasunez heltzea, kanpoko funtzio komunikatibo baten zerbitzari izatea baizik. Testu horien literalitasuna zuhurtasunez hartzekoa da.

Egungo bigarren mailako iturrien erabilerari erreparatuz, prentsa eta dibulgazio-lanak informazio historiko iturri emankorra izan daitezke, baina ez dira, berez, ingurune akademikoan kokatzen. Prentsako testu horien kalitatean dauden aldeak alde, ez formatua eta ez metodoa ez dira zientifikoak. Nazioarteko testuinguru akademikoan, auzi epistemologiko hori are agerikoagoa da iturriak euskarazkoak badira, ezezagunak eta kultura gutxiagotu batekoak diren neurrian.

Sistema akademikoan, onargarrizat har ote daitezke bigarren mailako informazio-iturri gisa Hiru heziketa-webguneko gazteluei buruzko azalpen fitxak, erreferentzia gabeak (www.hiru.eus, Eusko Jaurlaritzaren www.euskadi.eus webguneari atxikia), Euskal Herriaz informazio mamitsuz beterik datorren *Argia* astekaria, esplizituki neutraltasun asmoa arbuatzen duena, edo Joseba Aurkenarena autorearen idazlan oparo interesgarriak, gehienetan erreferentziarik gabeak, edo herri-aldizkariak? Antzeko dudak aipa daitezke hainbat espainiar hedabideri buruz, hala nola *ABC* eta beste hedabide batzuen historia-txostenak³¹.

Ikerketa akademikoan egileak sarritan bertakoak izanagatik, ezagutza baliozkotu duten instituzioak kanpokoak izan dira, edo sistema arrotz batean kokatuak, espainiarra edo frantsesa lehenik, eta nazioartekoa bigarrenik. Ohargarria da, alde horretatik, Mendebaldeko ez bestelako kulturen ezagutzaz eta Wikipedian horiek duten presentzia urriaz Wikiversitén egiten den gogoeta; zuzenean, iturrien neutraltasunaren auzia nabarmendu du, fidagarritzat eta, beraz, onargarrizat hartzen diren iturriak Mendebaldera guztiz lerratzen diren neurrian³². Ildo beretik, Chimamanda Ngozi Adichi idazleak Mendebaldeko kultura-aurreiritzian oinarritu ezagutza eta kontakizun bakarraren arriskuez ohartarazi

³¹ Beste gai historiko baten adibidea ekartzeko, ikus gaurkotasuneko albisteekin paralelismoa egiten duen *ABC* espainiar egunkariaren historia saileko artikulua bat, iritzi-jite nabarmenekoa eta izen eta adjektiboen hautabide puztuaz, ia hiperbolikoaz (letra etzana nirea da): “*Falacias y traiciones en 1938: el oscuro episodio de megalomanía que une a Hitler y Putin*” (2022-10-07). Hemendik eskuratua (2022-10-20): <https://www.abc.es/historia/falacias-traiciones-1938-oscuro-episodio-megalomania-hitler-20221007142101-nt.html>

³² “Le mécanisme de colonisation culturelle via Wikipédia” in *Recherche:Wikipédia, un média de colonisation culturelle*, Wikiversité. Hemendik eskuratua (2022-08-17): https://fr.wikiversity.org/wiki/Recherche:Wikip%C3%A9dia,_un_m%C3%A9dia_de_colonisation_culturelle Zehazki: “*Puisque la diffusion de la connaissance doit se faire sur la base de sources secondaires préalablement éditées par des organismes reconnus, étant donné que la reconnaissance institutionnelle d’un organisme est propre à la culture occidentale et vu que l’édition du savoir a un coût en termes de publication, il en résulte que le savoir des peuples économiquement pauvres trouve donc plus difficilement sa place au sein de l’encyclopédie*”. Bistan da ez dela euskaldunen kasu berdina alde ekonomikoan, baina adierazpenak balio du gure kultura arrotzuar dagokionez; izan ere, estandarizazioak baztertu egiten ditu iturri batzuk, euskaldunen ezagutzaren zati handi bat erdal sistema akademikotik at bildu eta adierazi da (hedabideak, autoreak), baina nazioarteko sistema akademikoak eskatzen du erakunde jakin batzuek berrestea ezagutza eta informazio iturri bat fidagarria/onargarria den edo ez.

du, gogora ekarriz adibidez John Locke filosofoaren eta liberalismoaren teorialariaren afrikarrei buruzko ikuskera desitxuratuak³³.

Erdarazko lehen mailako iturrietan oinarritzen den erdarazko bigarren mailako iturria bi aldiz da kanpoko interpretazio bat, euskaldunen mendetako egunerokotasunekoaz kanpoko beste hizkuntza batean emana. Bertako errealitateari arrotza zaion kode batean ematen da, partzialki bederen euskal komunitateaz kanpokoa den hartzaile talde bati zuzendua. Ezagutzara hurbiltzeko *algoritmoa* konplikutzen da. Distantzia horren erakusgarri, informazio-iturri fidagarrien irizpide zerrenda desberdina da Ingeleseko Wikipedian eta Euskarazko Wikipedian, euskarazkoa zabalagoa eta komunitatetik hurbilagoa izanik ingelesez baino, elitistagoa dena³⁴.

5.3.1 Testu idatziak, eliteen diskurtsoa

Euskal Herriko lehen mailako testuak elite bateko eragileen artean komunikatzeko kodea dira, hierarkia markatzen duen kanpoko hizkuntza batean emana, 1633-34ko Bizkaiko erreboltek agerian utzi zuten, lurraldeko batzar hizkuntza gisa euskara baztertu eta punitu zenean.

Askotan, testu horiek bertako eliteek sortu zituzten bertako beste elite batzuei begira; beste askotan, berriz, *ad extra* eginak dira, alegia, kanpora, kanpoko erdal eragile ahaltzuagoei begira, idazlearen edo idazteko agindu-emailearen zilegitasuna eta espainiar inperioaren barneko posizioa funtsatzeko eta justifikatzeko.

Hor kokatzen dira apologiak eta, Juan de Mariana historia-idazlea jesuita espainiarrak euskaldunen jatorri basatiari erantzunez, Baltasar Etxabek idatzi *Discursos de la lengua cantabra vascongada* (1607), euskaldunak (edo Kantabria) espainiarrenetan espainiarrenak garela frogatu nahirik³⁵.

5.3.2 Metodo arkeologikoa

Antzinaroan eta Historiaurrean, idatzizko lehen mailako iturriak oso urriak dira edo ez dira existitzen. Metodo arkeologikoa erabiltzen da ezagutzaren iturritzat; haatik, ezagutza iturri jarraitzen du izaten, datu materialen kontrastean eta geruzetan oinarritua. Ezagutza horretarako, berebiziko garrantzia hartzen dute kazetaritzan entzutea duten galdera batzuek: NOR, ZER, NOREKIN, NON, NOIZ, NOLA(KOA).

5.3.2.1 Auzitegiko polizia-ikerketak

Auzitegiko ikerketan ez dago ia testurik. Aldiz, aurkitu diren zantzu eta froga materialetan oinarritutako galderen inguruan ondorioztatzen dira gertaerak eta gertaeren sekuentziak.

Hala egin da oraindik orain Txabi Etxebarrieta etakidearen hilketari buruz (1968); izan ere, autopsiako datuen kontraste eta analisi zorrotzak gezurtatu egin du polizien txostenaren alde diskurtsiboa: agerian utzi du ez zela tiroketarik izan Etxebarrietaren heriotzaren unean, Francoren diktaduraren soldatapeko funtzionarioek ondu txostenean adierazi ez bezala³⁶. Bada, denboran atzerago, zenbat sinetsi behar da *Codex calixtinus*, *Vita Karoli Magni* eta enparauen literaltasuna? Lehen mailako iturriak dira. Ez dira gezurretakoak, baina nahitaezkoa dirudi zuhurtasuna eta kontrastea.

³³ Ngozi Adichi, 2009-10-07.

³⁴ Ikus zehazki *Wikipedia content policies: Verifiability* Ingeleseko Wikipediarako (<https://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Verifiability>), eta *Wikipediako politika formalak: Egiazgarritasuna* Euskarazko Wikipediarako (<https://eu.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Egiazgarritasuna>).

³⁵ Collins, 1990: 260-261.

³⁶ O. Urain, 2021-09-22.

5.3.2.2 Interneteko bilatzaileen kasua (Google eta abar)

Interneten zabalkuntzak paradigma aldaketa bat ekarri du ezagutzaren bilaketan eta datuen zirkulazioan, alde bakarrekoa ez dena. Datuen bilaketa egitean, guk datuak eskuratu ez ezik, nabigatzaileak eta bilatzaileak guri buruzkoak eskuratzen ditu.

Guk eduki zehatzak eskuratzen ditugun bezala, Googlek bisitatzen ditugun webgune eta harremanen erregistroa gordetzen du; haatik, fidagarritasun handiko gure profil eta identitate zehatza moldatzen du, bisitatutako edukia irakurri gabe ere: ZER, NON, NOIZ, NOREKIN identifikatzen du, kontzeptuen harreman sare baten bitartez. Sare semantiko bat osatzen da.

Beñat Zintzo-Garmendia historialariak (2016) ukatu egin du (“*sauf si des documents prouvant le contraire apparaissent un jour prochain*”, alegia, idatzirik ikusi arte) zerikusia duenik Henrike IV.a erregeak, historiografia frantsesak biziki laudatuak, Lapurdiko euskaldunen sorgin-ehiza agintzearekin, edo pertsekuzio drakoniarrak horrek lotura duenik Quebecen euskaldunek Samuel de Champlain errege-espedizioko arduradunetako bat hiltzeko egin saiakerarekin³⁷. Haatik, hipotesi hori bat dator 1608-1609ko hilabeteetako gertaeren kronologiaren eta gertaeren sekuentzia zorrotz batekin eta Pierre De Lancrek Quebeci buruz ezagutzen zituen xehetasunekin, bere idazlanetan adierazi zuenez. Xehetasun zirkunstantzialen metaketa ez dira froga?

6. Aztergaia: euskaldunen historia

Euskararen herriaren izendapenari ez zaizkio ertzak falta, metodologikoki. Euskaldunei beste hizkuntzetan eman izan zaizkien izendapen ekibokoen eta lausoen aldamenean, euskaldunek hizkuntzaren arabera definitu dute beren burua. Auzia ez da txikia historiografikoki: mende askotako gure errealitate dinamikoaren berri ematen ari gara, eta ikergaiaren muineko kontzeptuari eragiten dio, definizioa bera arriskuan egonik, erdalduntze historikoaren eta erdal birkontzeptualizazio eta interferentziaren eraginez (“*vasco*”tik).

Etnonimoa bezala, herri baten koronimoa ez da gauza txikia; izan ere, gure aztergaiaren kontzeptuari berari eragiten dio. EUWPko artikulua “Euskal Herriko historia” adierazten du artikulua izenburuan, agerian utziz lurraldeaz ari dela: objektua edo edukiontzia. “Euskal Herriaren historia” adieraziz gero, herria subjektua da, “euskaldunen historia” esapidean are ageriagoa dena. Euskaldunek Euskal Herria deitu diote beren bizilekuari eta herriari azken bost mendeetan, baina ez dute izan estatu bateraturik XI. mendetik. Geroztik, lurralde zatikapena eta egitura txikiagoak nagusitu dira aldameneko estatuen oldarraren pean, euskaldunentzat Nafarroa egitura politiko subirano erreferentziala izaten jarraitu zuen arren, burujabea 1512 arte Bortuez hegoaldera, eta 1620 arte Bortuez iparraldera.

Alde metodologikoari erreparatuz, etnonimo historikoak kontraesanak sortzen ditu Euskal Herri geografikoko errealitatearen berri emateko orduan, azken bi mendeen bereziki, eta historikoki, eskualde edo ingurune erdaldunen berri emateko orduan, *in terminis* sor daitezkeen kontraesanak direla eta. Joxe Azurmendik ongi aletu ditu gure aztergaia definitzen duten komunitate nazionalaren arantzak eta bihurtze kontzeptualak (2017). Nazioa hizkuntzaren arabera definitu du³⁸. Euskarazko erabileran, “euskal herritar” izendapena hobe egokitzen bide da euskara ez duten Euskal Herri geografikoko herritarren berri emateko, horri Azurmendik eragozpenak jarri badizkio ere.

Lehen eta bigarren mailako iturriek Tafallan eta Arabako Mendialdean jartzen dute euskararen euskalduntasun elebakarraren muga hegoaldeetik Aro Modernoan, baina hizkuntza komunitateen mapa ez da homogenea. Orduko eta lehenagoko gizartearen irudia poliedrikoa da, bereziki hiribilduetan eta

³⁷ Zintzo-Garmendia, 2016: 78-79.

³⁸ Azurmendi, 2017:44-66.

lanbideen arabera. Frantsestea (1808-1814), euskara Erriberriko herritarren artean entzuten zen oraindik, baina argi dago bertako guztiak ez zirela euskaldunak. Maule “euskalduntzat” jo al daiteke Erdi Aroan eta Aro Modernoan? Baiona euskalduntzat jo daiteke artean 1254an³⁹, baina euskaltasunetik hantantzen joan zen hurrengo mendeetan. Frantziako Iraultzaren bezperan, lapurtarrek Garat anaiak goretzi zituzten Baiona erdalduna Lapurdiko jurisdikziotik ateratzearen.

Euskadi ez da Erdi Aroan edo Aro Modernoan erabili izan den koronimoa; beraz, ez da kontuan hartu garai horietako terminologiarako. Termino anibalentea suertatu da azken urteotan, interferentzia semantiko askoren bidegurutzean, eta erabilera gatazkatsukoa. Monteroren historia-lanean (2008), erdaratik sortua, aztergaia egungo Euskal Autonomia Erkidegoa da (“País Vasco”), azken hamarkada honetan gaztelaniaz ofizialki “Euskadi” izendatu den markari estu lotua. Monterok, bada, gizarte- eta politika-antolamenduari lotzen zaion koiuntura hartu zuen abiatu. Alde horretatik, bat egingo luke Foucaultek nabarmendu zuen gauzen esanahien eta egiazkotasunaren aldakortasunarekin, testuinguru historikoari lotua, “hots, [Foucaultek] pentsatzen du gauzak, gauzen esanahiak eta egia bera, aldiaren eta tokiaren arabera aldatu egiten direla”⁴⁰.

Aldiz, Erdi Aroko euskaldunen berri zaharrenak eta oparoenak egungo EAEko eta, are, Euskal Herriko periferiakikoak edo kanpokoak dira, Erdi Aroko Baskoniakoak. Axularrek (1643), bestalde, euskararen zazpi lurraldeez landa, euskara “bertze anhitz lekhitu” mintzatzen dela baieztatu zuen bere *Gero* idazlanaren aitzinsolasean. Euskaldunak, orobat, komunitatetan elkartu ziren diasporan (Hego Ameriketara edo Ternuan, edo, are, Salamancan, 1642ko istiluetan ageri zenez), eta ez zuten galdu sorterriarekiko harremana. Tokian tokiko instituzioek definitzen zuten baino komunitate antropologiko zabalago bateko kide ziren, Julio Caro Barojak nabarmendu zuenez⁴¹. 2022an, egun herrialde markek hartu duten garrantziaren jakitun, Baskonia izendapen bakarra proposatu du Iñaki Azkoaga autoreak hizkuntza guztietarako, AMIA matrizean oinarrituz: “*traté de buscar un nombre único para el país de los baskos, entendido éste en sentido antropológico cultural*”⁴².

7. Euskaldunak beren historiaren subjektu politiko

Historia lan honetan euskaldunak aztergaiko subjektu aktibo gisa agertzen dira, ekintzaileak dira, eta beren ekosistemaren barruan garatzen dira, gainjartzen diren sistemen marko batean: jatorri bera, hizkuntza bera, antzeko zuzenbide sistema eta harremanen sare komun bat. Horrek ez du kentzen kanpoko eragileek eta erabakiek euskaldunen bilakaera historikoa baldintzatzeko, euskaldunak etengabe egokitu behar izatera eramaten dituen.

7.1. Historiografiaren periferiatik erdigunera

Euskaldunek, estatu errealtate desberdinetan biziagatik, elkarren arteko harremanak artikulatzen jakin izan dute Erdi Aroan eta Aro Modernoan, herri-errealitate interkonektatu bat eratuz. XIX. mendean, Pascual Madozek, bere ikuspegitik, honela definitu zituen euskaldunak (“*vascos*”): “Beti osatu zuten nazio bat, eta ezaugarri izan zuten independentzia, isolamendua eta adorea; beti hitz egin zuten beren antzinako hizkuntza eta beti osatu zuten errepublika txikien konfederazio bat, elkarri bakarrik beren hizketa eta jatorri komunaz senidetuak”⁴³. Bada, historia-lan honetan, euskaldunek elkarrekin sortu dituzten dinamikei erreparatu zaie, eta lurralde desberdinetako gertaerak artikulatzeko ahalegina egin.

³⁹ Collins, 1990: 246.

⁴⁰ Iztueta, 2014. Ikus, halaber, 295, Txillardegiren eta Ramon Zalloren ikuspegi kontrajarriak, lehena ezinbestean Euskal Herria eta euskal kultura *hizkuntzaren* arabera definituz; bigarrena, berriz, *identitate sentimentuaren* arabera.

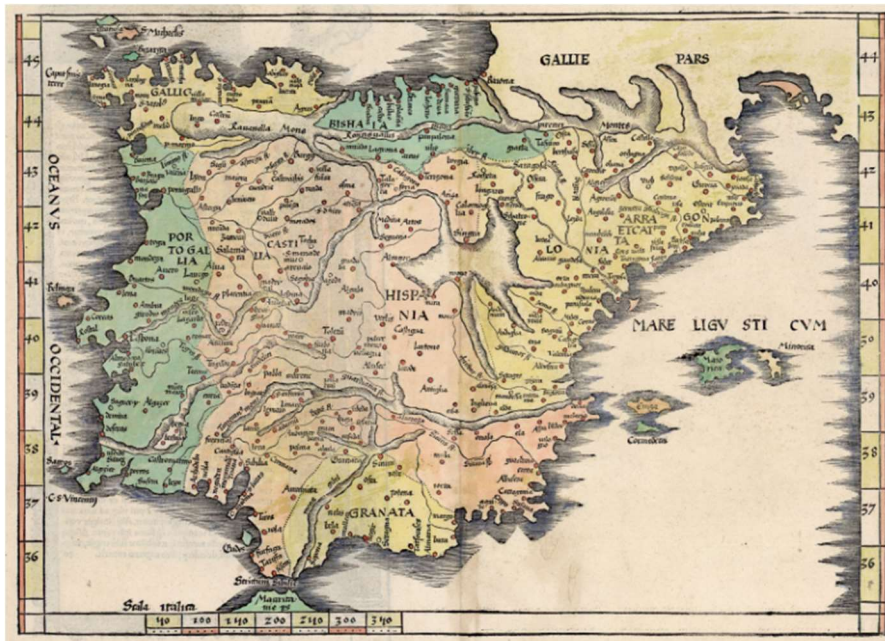
⁴¹ Estornes, 1990: 24.

⁴² Azkoaga, 2022: 11-12, 141-147.

⁴³ Madoz, 1845-1850: 616.

Aitzitik, azken bi mendeetako historiografiak, estatu modernoak eratu ahala, errealitate politiko-administratibo horien periferian jarri ditu euskaldunak, mugimendu teleologiko bat lehenetsiz eta hari lotzen ez zaizkion datuak baztertuz edo gutxietsiz. Aztergaia egungo estatuen arabera (Luzaide bera *espainiar* aldean irudikatuz, Zangozako merinian 1407an sartu zen arren), errealitate askoz poliedriko eta bihurriago baten kaltetan.

Horren erakusgarri dugu, konparazio baterako, XI. mendetik XIV.era arteko aldiari buruz diseinatu eta indarrean diren mapak, muga argi eta zehatz bat ezarriz Pirinioetan Frantzia eta Espainia arteko egungo estatu-mugen arabera (Luzaide bera *espainiar* aldean irudikatuz, Zangozako merinian 1407an sartu zen arren), errealitate askoz poliedriko eta bihurriago baten kaltetan.

Irudia 1: Abraham Ortelius kartografo flandriarraren mapa: XVI. mende erdialdeko mapa hau ezohikoa eta bitxia da, Martin Waldseemüllerren jatorrizko baten edizioa. “Bizkaiaren” berri ematen du, Iberiar Penintsularen periferian: euskaldunen lurraldea, egungoa baino anitzez zabalagoa den eremuaz (Biblioteca Virtual de Madrid).

Abraham Orteliusen (1527-1598) XVI. mendeko mapak (ikus 1. irudia behean) euskaldunak garai hartan bizi ziren eremu geografikoaren berri ematen du. Ez zaizkio falta kokapen geografikoen zehaztasun-falta eta tipografia-akatsak, baina orain arte esplizituki bistaratu ahal izan dugun baino lurralde askoz zabalagoan erakusten ditu euskaldunak. Itzalaren aldean, ohi bezala, Iberiar Penintsularen periferian kokatzen dira euskaldunak eta, beraz, ez du ematen Bortuez iparraldeko euskaldunen berri.

Irudia 2: Abraham Ortelius kartografo flandriarraren maparen zatia

Frantzia eta Espainiaren irudi bateratuak ezarri duen ikuspegiak bat egiten du, bestalde, egungo estatu-administrazioaren antolamendu-unitate txikiagoekin: Nafarroako Foru Erkidegoa, Gipuzkoa, Pirinio Atlantikoak, besteak beste. Euskal Herriak lurraldetasuna galdu du, eta gure aztergaiaren zatikapena ekarri⁴⁴. Alde horretatik, ahaleginean bederen, historia-lan hau Oihenarten 1638ko *Notitia utriusque Vasconiae, tum Ibericae, tum Aquitanicae*ren ulerari lotuko litzaioke gehiago, ikuspegi antropologiko bateratu batez⁴⁵: komunitate natural historikoa⁴⁶.

7.2. Egitura konfederala eta piriniar zuzenbidea

Euskaldunen historia ez da monarkia edo estatu bateratu baten kontakizuna. Euskaldunak ez ditu koroa baten peko lurraldeak definitzen (*ius soli*, erromatar zuzenbidearen arabera), komunitate nazional batek baizik, historikoki jatorri eta hizkuntza berekoa. Historiaz hitz egiten dugularik, ez gara sartzen, jakina, egungo jatorriei eta hizkuntza-errealitateari buruzko azterketen eta eztabaidaren zirrikitu eta bihurtzeetan. Horri ere heldu behar baitzaio dagokion foroan.

Euskaldunen kohesio historikoa erakunde politiko-administratibo txikien existentzian eta hainbat mailatako gobernantza horizontalean ulertu behar da, egitura konfederallean, eta piriniar zuzenbideak definitzen duen oinarri juridikoan, komunitate-identifikazioaren hauspo, jatorri eta hizkuntzarekin batera. Horren arabera, sortzen dira hainbat instituzio: partzuergoak edo fazeriak, auzolana.

Komunitatearen eta agintarien arteko kontratua izan da ohiko euskal araubidea; hitzarmena ohituran oinarritzen da, agintariek berretsia (*“En Navarra hubo antes leyes que reyes”* Nafarroako erdal esatera zahar ezagunean irudikatua, segur aski XIX. mendekoa den arren). Adierazgarria iraunkorki azpian datzan ideia da: Nafarroako Foru Zaharreko hitzaurreak bere narrazioan dioenez, nazioarteko adituek gomendatu zieten (aita santuak eta Lombardiako juristek) menditarrei monarka bat ezartzea, narrazioa

⁴⁴ Bidegain, 2018: 25-30.

⁴⁵ “Oihenart, Arnaut” (kontsulta: 2022-08-16)

⁴⁶ Azurmendi, 2017:44-66; Ikus kontrako aldean Manuel Monterok hartu aztergaiaren ikuspegi murrizta (2008). Ikus ere bai “vasco” hitzaren erabilera gaztelaniaz EITBn, EAera murriztua, 90eko hamarkadan gertatu ohi zen ez bezala (Bidegain, 2021:24-27), edo Eusko Jaurlaritzaren www.basquecountry.eus webguneko Euskadiren definizioa (webgune berean, “Basque Country”, ingelesez): “herrialde txiki bat, baina identitate sendokoa, 5.000 urtetik gorako historiarekin, kultura berezi bat eta munduan bakarra den hizkuntza bat ditu”; ondoren, Euskal Autonomia Erkidegoko hiriburuak eta biztanleria datuak ematen ditu. Sabinon Aranek asmatu “Euskadi” (“Euzkadi”) koronimoaren hedadura geografikoa txikitzen joan da 80ko hamarkadatik aurrera; ordu arte, euskaldunen zazpi lurraldeak aditzera ematen zituen (Bidegain, 2021:24-27).

bera detaile kronologikoetan inkongruentea den arren⁴⁷. Bada, antzinako garaietan Nafarroak ez bide zuen erregerik, hitzaurre horren arabera⁴⁸.

XVI. mendeko dialektika erlijiosoaren testuinguruan, Karlos V.a enperadorearen aurrean, Martin Azpilkueta nafar teologo eta intelektualak honelaxe aldeztu zuen ideia hori 1528an, Nafarroako independentzia-gerretatik atera berritan (esplizituki Nafarroa aipatu ez bazuen ere): “Erreinua ez da erregearena, erkidegoarena baizik, eta errege boterea bera, natura legez, erkidegoarena berarena da”⁴⁹.

Tentsioak nabarmenak ziren hitzarmenik gabeko tradizioetako kanpoko errege-erreginekin: Tibalt II.ak (1264-1270) kendu egin zuen koroatzean ezkutuan erregea altxatzeko zeremonia (komunitatearekiko itunaren erakusgarri). Aldiz, frantses-estiloko errituak ekarri zituen: aita santuaren igurtzia eta beste koroatze-erritu batzuk, boterea Jainkoarengandik zetorkiola nabarmentzeko (*Dei gratia rex*)⁵⁰. Antzeko hitzarmen-haustura eta dialektika errepikatu zen Frantziako eta Gaztelako koroek, tokiko ohiturak eta legeak agintzen zutenaz bestela, maila politiko guztietan presioa estutuz defentsarako ez ziren gerra-deialdietara euskaldunak behartu zituztenean, XVI-XVII. mendeetan.

8. Kontzeptu bihurriak: feudalismoa

Euskaldunen lurraldean feudalismoak Erdi Aroan izan duen presentzia eztabaidagaia da historialarien artean, baita historia-lan honetan ere, bereziki haren eraginaren intentsitatea, denbora eta eremua. Egitura feudalak, monasterioen, ordena erlijiosoaren zein erlijioso-militarren, apezpikuen eta kondeen edo jaun feudalen bidez, agertuak ziren XI. menderako eta lehenago.

Komunitatearen ohituraren eta indar feudalen arteko dialektika gatazkatsua goiz hasten da agertzen. Gaztelak saritu eta hauspotu egin zituen anbizio feudalak, kontrako aldean nafar herria (XII. mende arteko testuetan ematen zaion zentzuan) eta koroa zituela. Zuzenbide kontsuetudinarioa eta haren moldaketa indarrean jarraitu zuten euskal lurraldeetan Erdi Aro osoan, baita gero ere. Hargatik, egitura feudalekin lehiatu zen. Hori agerikoa da XV. mendean, Nafarroako eta beste euskal lurraldeetako bandoen gerran.

9. Euskararen erabilerari buruzko beste gogoeta batzuk

Historia-lan hau idazteko prozesuak hizkuntzari buruzko gogoeta bat dakar, bere askotariko alderdietan. Nabarmenki aipatzekoak dira garai historikoko hizkuntza formen adierazpena, testuaren ulermena eta batasuna, goian jada aipatuak.

9.1 Euskara batua, baina batua ala Hego Euskal Herriko batua?

Euskararen askotariko forma geografiko edo dialektuez hizketan, Koldo Mitxelenak adierazi zuen euskarak hastantzeko, desberdintzeko joera izan zuela Erdi Arotik gaur arte. Egun, berriz, euskara funtsean bi formatan bereizten ari da: Ipar eta Hego Euskal Herriko euskara batua⁵¹. Joera hori ematen du aditzera Jakes Sarraillet euskaltzain urgazleak ere Ipar Euskal Herriko⁵², egungo euskalduntze eta alfabetatze ahaleginen eta Euskal Hirigune Elkargoaren beharrianen epelean. Ipar Euskal Herriko euskarari begira, konpromiso batzuk hartu ditut lexikoaren, esamoldeen eta sintaxiaren inguruan.

Asmoa da historia-lan honen hartzaileen artean unibertsitateko ikasleak izatea edo, are, batxilergokoak. Ez da kinka erraza, ikusita gazteek eta ikasle gazteek gabezia eta hutsune nabarmenak

⁴⁷ Sorauren, 2012: 25-28.

⁴⁸ Rodrigo, 2017: 75.

⁴⁹ Charriton, 2003; Sorauren, 2012: 48-52.

⁵⁰ *Euskal Herriko historia*, 2003: 103.

⁵¹ Davant, 2021-04-27.

⁵² Sarraillet, 2018-03-14.

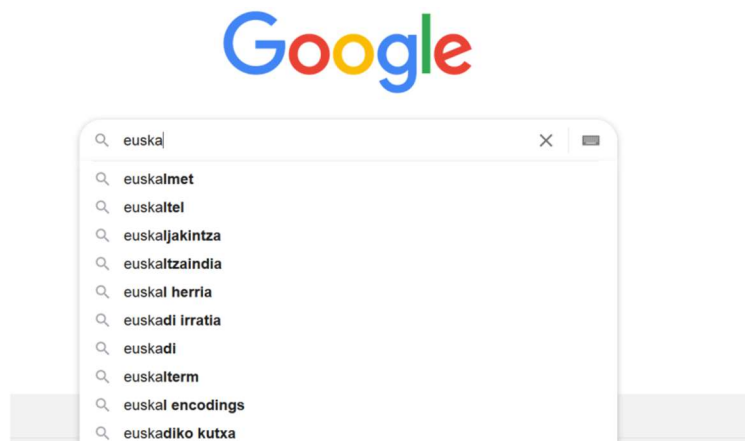
dituztela egun euskal hizkuntzaren ezagutzan eta gaitasunean. Bestalde, hartzaile horiez ari garenean, Hego ala Ipar Euskal Herriko ezagutza ari gara? Egungo errealitateak galdera horretara garamatza.

Funtsean, Hego Euskal Herriko euskara batua egiten ari gara. Historia-lan honetako Erdi Aroan eta Aro Modernoan nabarmena da Euskal Herri ekialdeko isuri bat testuan eta, asmoz bada ere, euskararen osotasun-kontzeptua zaintzeko ahalegina. Bestalde, beti dago hizkuntza gehiegi egosi eta samurtzeko arriskua eta, ondorioz, historia-lanari (zehaztasuna, terminologia) eta euskarari berari zor zaizkion zorrotasuna eta aberastasuna bidean galtzekoa. Hor dago orekaren koska.

9.2 Euskarazko lehen eta bigarren mailako iturrien bilaketa: Internet lagun (eta traba)

Gero eta eskurago dago informazioa. Internetek aldaketa handia ekarri du, gure eskueran datu ugari jarritz, baita ezagutza bera ere. Egungo ateka ez da jada informazioa eta ezagutza bilatzea, ezagutza hori azkarra eta erraza izatea baizik. Bizitza gero eta lasterrago doa, eta bilatzailea zein nabigatzailea hoberendu behar dira bilatu nahi dugun hori alait eroso eta denbora laburrean lortzeko, baita bigarren mailako iturriak eta ikerlanak.

Historia-lan honek nahiko luke ere alait gehien bistaratzea orain arteko euskarazko ekoizpen historiografikoa eta espezializatua. Euskarazko emaitzak lehenesteko, lehenbaitziko baldintza da nabigatzailea eta bilatzailea euskaraz konfiguratzea; aldeak nabarmenak dira emaitzetan, Googlekoetan gutxienez⁵³.

Irudia 3: Bilaketa baten Googleko adibidea. Bilatzaileak berak proposatzen ditu askotariko aukerak, irizpide sorta baten arabera

Euskaraz ezarrita ere, bigarren oztopo batek euskarazko emaitzak uxatzen ditu: Interneteko bilatzaileek zailtasunak dituzte hizkuntza eranskarietako elementu lexikoak identifikatzeko (lexemak); izan ere, horiek atzizkiak eta kasu markak izaten dituzte⁵⁴. Ondorioz, askoz erraz eta erosoagoa zaigu ikertzaileoi hizkuntza analitiko hegemonikoetako emaitzak bilatzea, euskarazko produktuen kaltetan; izan ere, izenek eta adjektiboek aldakortasun txikia dute (singularra, plurala). Gainera, erdaretako produkzioa kuantitatiboki askoz oparagoa da.

10. Ondorioak

Goian ikusi dugu euskaraz euskaldunei buruz egindako historia-ikerlanak ez dituela gutxi nekeak eta bihurturak. Arrastatzen dira oraindik euskarazko terminologia eta onomastika historikoko gaiak. Hizkuntzaren batasunaren eta zatiketaren auziak hor egoten jarraitzen du, ahaztu gabe irakurle potentzialen hizkuntza-gaitasuna eta oinarri soziolinguistikoa. Ikerlanaren aztergaiak berak auzi izaten

⁵³ Lopez de Luzuriaga, 2022-01-03. Beste bilatzaile batzuk erabil daitezke, jakina, baina une honetan Estatu Batuetako korporazio horrena da oparoen emaitzetan.

⁵⁴ Jauregi, 2018-03-06.

jarraitzen du: historia-lan honetan hautua egin da, zatikapen politiko-administratiboen eta gaztelaniatik literalki itzulitako kontzeptuekiko morroitzaren ginetik.

Herri subjektu izateak definitzen ditu euskaldunak, ez lurralde jakin bat bateko biztanle izateak. Hala ere, XVIII. mendetik Euskal Herri geografikoaren mugen barruan bizi izan dira, salbuespenak salbuespen eta ahaztu gabe diasporaren fenomenoak. Ikusi da ere aztergaiko kontzeptua, euskalduna, dinamikoa dela, hizkuntzaren galera dela eta. Euskaldunaren kontzeptuak ez dakar arazo metodologiko handirik Erdi Arorako eta Aro Modernorako, hizkuntzarekiko identitatea sendoa, trinkoa eta lurraldez zabala den neurrian. Besterik dira gauzak XIX. mendetik, erdal oinarri soziologikoaren eta erdal literaturaren zabalkundearekin batera. Hor egokiagoa dirudi metodologikoki “euskal herritar” izendapena.

Informazioaren bilaketari begira, duela gutxi arte idazlan fisikoen eskuragarritasuna arazo bihur zitekeen bezala, orain oso eskueran dugu informazioa Interneten. Paradigma digital horren etorrerak erroka berriak dakartza, ordea. Erraza da erdaretan bilatzea, erabilera-estatistikak eta, gehienetan, bilatzailearen algoritmoa ditu alde: bilatzaileen konfigurazioa erabakigarria izan daiteke geure hizkuntzan dauden emaitzak eskuratzeko orduan. Bestalde, Internetek ez du artean konpondu hizkuntza analitikoek ez duten auzi teknikoa, euskararako hain garrantzitsua: lexemen araberako bilaketa.

Bukatzeko, artikulu honek iturrien eta metodoaren gaineko gogoeta bat ekarri nahi izan du, gehienean ahozkoa izan den herri honentzat. Euskal Herriaren eta haren zirkunstantzien berri historikoki eta luzaz euskaldunei arrotz zaizkien hizkuntzetan eta kodeetan eman da, hala lehen mailako iturrietan nola bigarrenetan. Zorionez, euskarazko iturriak eta ahozko tradizioaren lekukotza batzuk ere geratu zaizkigu, gure historiaren irudi osoago bat izaten lagundu dutenak. Munduko herri gehienek ez dute iturrien aukera zabal hori izan, aro digital gero eta zabalago eta sakonago honetan.

Bibliografia

- Agerre Azpilkueta “Axular”, Pedro (Patxi Salaberri Muñoak apailatua), *Gero* (1643 (2017)), Booktegi. Hemendik eskuratua (2022-08-16): <<https://www.booktegi.eus/liburuak/gero/>>
- Agirreazkuenaga Zigorraga, Joseba (2004), *Historia de Euskal Herria, historia general de los vascos*, Lur. Hemendik eskuratua (2022-08-16): <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=715963>>
- Arcelus Garcia, Ion Ander *et al.* (2017), *Ipeñarrietarrak, austriarren zerbitzupeko leinua - Los Ipeñarrieta, un linaje al servicio de los Austrias*. Urretxuko Udala – Euskaltel.
- Azkoaga, Iñaki (2022), *Baskonia. Una solución al problema del nombre del país de los baskos*. Ediciones Beta, III Milenio, Bilbao.
- Azpiazu, José Antonio (2011), *Historia de los corsarios vascos. Entre el comercio y la piratería*, Ttarttalo estudios, Donostia.
- Azurmendi, Joxe (2017), *Hizkuntza, nazioa, estatua*, Elkarlanean SL, Donostia.
- Beltour, Xavier (2020), *Le particularisme aquitain-gascon au Moyen-Âge*, EDR/Éditions des Régionalismes, Cressé.
- Bidegain, Eneko (2018), *Lurraldea eta herria*, Pamiela, Iruñea.
- Bidegain, Eneko (2021), *Izan ala ez izen? Euskal Herriaren irudikapena euskal hedabideetan*, Martin Ugalde Kultura Parkea – Berria – Jakin – Elkar, Andoain.
- Campión, Arturo (1922), *La familia de S. Francisco de Xabier: conferencia leída en el Teatro Gayarre el domingo 30 de abril de 1922*, Imprenta y Librería de García, Pamplona. Hemendik eskuratua (2022-08-15): <<https://nabarralde.eus/la-familia-de-s-francisco-de-xabier-2/>>

- Charriton, Piarres (2003), *De Re Publica edo politikaz*, Elkarlanean SL, Donostia.
- Collins, Roger (1994), *The Arab Conquest of Spain*, Blackwell, Oxford/Massachusetts.
- Collins, Roger (1990), *The Basques*, Basil Blackwell, Oxford/Cambridge MA.
- Eskola-liburuetako onomastikaren, gertaera historikoen eta artelanen izenak. Zerrendak* (2005). Hemendik eskuratua (2022-08-15): <https://www.euskadi.eus/contenidos/informacion/eima_estilo_liburu/eu_def/adjuntos/onomastika/I_ZEN_ZERRENDAK.pdf>
- Euskal Herriko historia I* (2003), Gaiak, Donostia.
- Davant, Jean-Louis (2021-04-27), “Iparraldeko batua?”, *Argia*. Hemendik eskuratua (2022-08-17): <<https://www.argia.eus/albistea/iparraldeko-batua2>>
- Estornes Zubizarreta, Idoia (1990), “La construcción de la nacionalidad vasca. El autonomismo de Eusko-Ikaskuntza (1918-1931)” in *Cuadernos de sección – Historia-Geografía, 14*, Eusko Ikaskuntza - Sociedad de Estudios Vascos, Donostia-San Sebastián. Hemendik eskuratua (2022-08-16): <<https://ojs.eusko-ikaskuntza.eus/index.php/vasconia/article/viewFile/570/553>>
- Hobsbawm, E.J. (2014), *Nations and nationalism since 1780*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Iciar, Irati eta Agirre, Jaione (2008), “Euskal forma onomastiko baten proposamena pertsona izen historikoen azterketan oinarrituta”, *Euskalgintza XXI. mendeari buruz XV. biltzarra: Hizkuntza gaiak*, 379-397. or.
- Iñigo, Andres (1998), “Irizpenak: Arce – Artzibar” in *Euskara*, 43 (2), 565-566. or.
- Iñigo, Andres eta Salaberri, Patxi (1994), “Nafarroako antroponimia XVI. eta XVII. mendeetan”, *Euskera*, 39, 1415-1422. or.
- Iztueta, Ibai (2014), *Euskal kultura eta hizkuntzak: diskurtsoak eta hego euskal herriko liburu-ekoizpena euskal/espainol ardatzaren argitan* (doktoretza-tesia). UPV-EHU. Hemendik eskuratua (2022-08-16): <https://www.euskara.euskadi.eus/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Ibai_Iztueta_TESIA.pdf>
- Jauregi, Saroi (2018-03-06), “Interneteko bilatzaileak ere euskaraz”, *Ataria*. Hemendik eskuratua (2022-08-17): <<https://ataria.eus/komunitatea/Elhuyar/1520334623613-interneteko-bilatzaileak-ere-euskaraz>>
- Lagarde, Anne-Marie (2022), *Le matriarcat basque*, Arteaz. Hemendik eskuratua (2022-08-16): <<https://www.editions-cairn.fr/pimientos-et-arteaz/1899-le-matriarcat-basque.html>>
- Lema Pueyo, José Angel (2013ko urria), “Los orígenes medievales de San Sebastián. La época anterior al fuero de Sancho el Sabio” in *Geografía e historia de Donostia-San Sebastián*, Ingeba. Hemendik eskuratua (2022-08-15): <<https://www.ingeba.org/liburua/donostia/42aemedia/42aemedia.htm>>
- Lopez de Luzuriaga, Iñaki (2022ko urtarrila), *Euskarazko Wikipediak 20 urte, euskara eta Internet. Estatistika baikorrak?*, Wikimedia.eus. Hemendik eskuratua (2022-08-16): <<http://wikimedia.eus/2022/01/euskarazko-wikipediak-20-urte-euskara-eta-internet-estatistika-baikorrak/>>
- Madariaga, Ainize (2020-10-16), “1620ko ediktu ukatua”, *Argia*. Hemendik eskuratua (2022-08-15): <<https://www.argia.eus/albistea/1620ko-ediktu-ukatua>>
- Madoz, Pascual (1845-1850), *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, (Establecimiento tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti) Madrid. Hemendik eskuratua (2022-08-19): <<https://bibliotecadigital.jcyl.es/es/consulta/registro.cmd?id=16877>>

- Mariana, Juan de (1601 (1855)), *Historia general de España*, Imprenta y librería de Gaspar y Roig, editores, Madrid. Hemendik eskuratua (2022-08-15): <<https://archive.org/details/historiageneral01marigoog/page/n6/mode/2up>>
- Michelena, Luis (1997). *Apellidos vascos*, Editorial Txertoa, San Sebastián.
- Mujika Etxeberria, Alfontso; Goenaga Unamuno, Ane eta Alberdi Gorostiaga, Andres (2005), *Onomastika. Ikasmaterialen Aholku Batzordea, Estilo liburuaren hirugarren atala*, Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzua, Vitoria-Gasteiz, 52-60. or. Hemendik eskuratua (2022-08-15): <https://www.euskadi.eus/contenidos/informacion/eima_estilo_liburu/eu_def/adjuntos/onomastika/O_NOMASTIKA.pdf>
- Nausia Pimoulier, Amaia (2022), *Ni casadas ni sepultadas. Las viudas: Una historia de resistencia femenina*, Txalaparta, Tafalla.
- Ngozi Adichi, Chimamanda (2009-10-07), *The danger of a single story*, TED. Hemendik eskuratua (2022-10-20): <https://www.ted.com/talks/chimamanda_ngozi_adichie_the_danger_of_a_single_story>
- O. Urain, Jon (2021-09-22), “Txabi Etxebarrieta, kontakizun partzial baten «kasu paradigmaticoena»”, *Berria*. Hemendik eskuratua (2022-08-16): <<https://www.berria.eus/paperekoa/2015/002/001/2021-09-22/txabi-etxebarrieta-kontakizun-partzial-baten-kasu-paradigmatikoena.htm>>
- “Oihenart, Arnault” in *Añamendi Eusko Entziklopedia*. Hemendik eskuratua (2022-08-16): <<https://aunamendi.eusko-ikaskuntza.eus/es/oihenart-arnault/ar-78447/>>
- Peillen, Txomin (1981), “Euskal antzerki zaharrenak” in *Euskera*, 26 (2), 837-844. or.
- Rodrigo Mora, Felix (2017), “El derecho consuetudinario en Navarra. De la revolución de la Edad Media al Fuero General” in *Derecho Pirenaico. Zuzenbide Piriniarra*, Nabarralde – Martin Ttipia, Iruñea.
- Salaberri, Patxi. (1999-04-22), “Santu, San, Done eta ingurukoak” in *Euskera*, 44, 1169-1175. or.
- Sarraillet, Jakes (2018-03-14), *Euskara batua Iparraldean gaur egun*, Euskara eskuz esku (Euskaltzaindia). Hemendik eskuratua (2022-08-17): <https://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_eee&task=testua&Itemid=1524&lang=eu&contentLang=eu&testua=03-02-sarraillet-oso>
- Sorauren, Mikel (2012), *Navarra teoría del Estado. El nacimiento de una nación*, Nabarralde, Pamplona-Iruñea.
- Ugalde, Martin (1974), *Síntesis de la historia del País Vasco*, Seminarios y Ediciones, S.A., Madrid. Hemendik eskuratua (2022-08-16): <<https://www.jakin.eus/show/7be149436dad0dcd160c1f26ea5100f8a72794cb>>
- Villasante, Luis (1991), “Euskaltzaindiaren hasierako hitzak” in Askoren artean, *Onomastika Jardunaldien agiriak. Toponimia. Gasteiz, 1986ko apirila / Actas de las I Jornadas de Onomástica, Toponimia. Vitoria-Gasteiz, abril de 1986*, Euskaltzaindia, Bilbao, 19-23. or.
- Zenbaiten artean, *Atxorroxeko gaztelua, denboraren talaiatik* (2020), Nabarralde/Hernani Errotzen. Hemendik eskuratua (2022-08-15): <<https://www.youtube.com/watch?v=1LnSwXQoWRY&t=210s>>
- Zintzo-Garmendia, Beñat (2016), *Histoire de la sorcellerie en Pays Basque*, Privat, Toulouse.